

*Єршова Людмила Михайлівна,  
доктор педагогічних наук, доцент,  
Інститут професійно-технічної освіти*

## **ЕТНОНАЦІОНАЛЬНІ ОСОБЛИВОСТІ ЕКОЛОГІЧНОГО КОМПОНЕНТУ ЗМІСТУ ВИХОВНОГО ІДЕАЛУ ОСОБИСТОСТІ**

***Анотація.** У статті здійснено аналіз взаємозв'язків середовища та етносу через структурну парадигму поняття «геосистема», яка, як складний інтегрований науковий об'єкт, має низку спільних структурних характеристик із системою національних виховних ідеалів. До них віднесено: багатofакторність розвитку, системоформуючу роль антропогенного фактору, геопсихологічну зумовленість, поліморфізм, полісистемність, поліструктурність, часову багатовимірність розвитку системи, динамізм і мінливість, особливий тип просторово-часових внутрішніх та зовнішніх зв'язків, підвищений рівень диференціації, дискретність, контрастність, мінливість територіальної структури, умовність меж тощо.*

***Ключові слова:** екологічна освіта, людська (соціальна) екологія, екологічна психопедагогіка, екологічний компонент змісту виховного ідеалу, геокультурний підхід, геосистема, система національних виховних ідеалів .*

**Актуальність.** На основі геокультурного підходу географічне середовище та етнос можна розглядати як певну «визначену цілісність». Як два компоненти єдиного цілого середовища та етнос у процесі раціонального програмування суспільного життя мають орієнтуватися на певний ідеал – оптимальну організацію простору і формування певного канону референтних осіб. З огляду на це, та на зростання актуальності дослідження витоків екологічного компонента у змісті виховного ідеалу особистості, безперечно важливою є адаптація аксіологічної складової і термінологічного апарату цих підходів до історико-педагогічної проблематики, що є метою даного дослідження.

**Останні дослідження та публікації.** Науково-педагогічні дослідження характеризуються зростанням уваги вчених і дослідників до вивчення проблем, пов'язаних із формуванням у молоді екологічної культури, мислення, свідомості. Їх значимість і затребуваність суспільством зумовила виникнення нового напрямку наукових досліджень – людської (соціальної) екології – інтегративної науки, що акумулює основні закони й закономірності взаємодії суспільства та природи, шукаючи шляхи їх оптимізації та гармонізації. Основоположні ідеї "social or human ecology", сформульовані на початку ХХ століття Р. Парком, Е. Берджесом, Р. Маккензі, були розвинені радянськими та українськими вченими Г. Бачинським, Е. Гірусовим, В. Комаровим, Ю. Марковим. Попри певні відмінності у тлумаченнях різних аспектів людської екології, практично всі

дослідники сходяться в думці про те, що основною метою науки має стати розроблення стратегії раціонального природокористування, в основі якого – гармонія Людини і Природи. Такий підхід виводить наукову думку на визнання непересічної ролі формування в сучасній молоді екологічної культури, екологічного мислення, екологічної пам'яті, екологічної свідомості тощо. Проблеми екологічної освіти розглядалися, зокрема, у працях С.Глазачева, Н.Дежнікової, Н.Дементьєва, В.Горлачова, А.Козлова, І.Мазур, О.Тавстухи, О. Попової та інших. Питання екологічного світогляду представлені в публікаціях Н. Мамедова, Е. Гірусова, Є.Чердимової, В.Ясвина та ін. У сучасних наукових дослідженнях увага вчених зосереджується також на необхідності вивчення різних аспектів життєвого середовища особистості, зокрема соціоекологічного виховання (С. Вітвицька, О. Власенко) та психоекології (І. Домбровський, Г. Гірняк, Г. Горбань, О. Рудоміно-Дусятська, В. Скребець). Поєднання наукових апаратів екології, екологічної психології та педагогіки уможливили створення в педагогіці нового методологічного напрямку – екологічної психопедагогіки, що покликана розробляти критерії добору змісту, підходи до створення принципів, методів і форм екологічної освіти.

**Мета** статті – на основі аналізу функціонування системи етнонаціональних виховних ідеалів підросійської України XIX – початку XX століття довести наявність аксіологічних зв'язків середовища та етносу через структурну парадигму поняття «геосистема».

**Виклад основного матеріалу.** Відомо, що геокультура об'єднала в собі проблеми, з одного боку, природного географічного середовища, а з іншого, – їх сприйняття кожною культурою різноманітних етносів, що є мешканцями однієї території. З огляду на це, безперечно, цікавим є вплив геокультурного фактору на формування етнонаціональних особливостей екологічного компоненту змісту виховного ідеалу особистості, зокрема, на специфіку відображення в ідеальних рисах представника певної національної спільноти, його ставлення до батьківської/рідної землі. Крім того, геокультурний підхід використовує також поняття «геокультурна система», що має певну структурологічну спорідненість із системою різних національних виховних ідеалів, сформованих на спільній території. Якщо «геосистему» розглядати як складний інтегрований науковий об'єкт, то й система національних виховних ідеалів матиме багато спільних структурних характеристик, до яких можна віднести: багатофакторність розвитку, системоформуючу роль антропогенного фактору, геопсихологічну зумовленість, поліморфізм, полісистемність, поліструктурність, часову багатовимірність розвитку системи, динамізм і мінливість, особливий тип просторово-часових внутрішніх та зовнішніх зв'язків, підвищений рівень диференціації, дискретність, контрастність, мінливість територіальної структури, умовність меж тощо.

Чи не найбільш очевидною є *багатофакторність розвитку системи національних виховних ідеалів XIX – початку XX ст.*, оскільки зміни у змісті й дієвості виховних ідеалів кожною національною спільнотою Російської імперії

завжди мали багатофакторну детермінованість, зумовлену конкретним географічним простором, історичним часом, соціальним устроєм, адміністративною підпорядкованістю, ідеологічною та економічною, внутрішньою та зовнішньою політикою держави на кожному конкретному етапі розвитку суспільних і державних інституцій.

Так само очевидною є також і *системоформуюча роль антропогенного фактору*. Кожен національний виховний ідеал рефлектував ставлення певного етносу до стилю й наслідків своєї господарської діяльності в рустикальному чи урбаністичному просторах землі, яку вважав своєю. Наприклад, любов до рідної/своєї землі як спільна складова національних виховних ідеалів мала глибокі етнічні відмінності, зумовлені рівнем освіти й особливостями життєдіяльності певного народу.

В українців, багато століть позбавлених державності, а відтак і колективного права визначати перспективи батьківської землі, ставлення до неї залишилося чуттєво сакралізованим і пантеїстично міфологізованим. На думку М. Костомарова, українська поезія не розлучається з природою, яка «оживляє її, поділяє з нею радощі й журбу людської душі; трави, дерева, птаство, звірята, світища неба, ранок і вечір, весна і сніг – усе дише, думає, почуває разом із людиною, все відгукується до неї чарівничим голосом, голосом то співчуття, то надії, то присуду» [1, с. 30]. Натомість, як зазначає вчений, рідко можна було «здибати Великоруса, що б спізнавав і відчував красу місцевості, любувався, оглядаючи небо, і впивався б, ні на що не звертаючи уваги, очима в озеро, освічене сонцем або місяцем, або вдивлявся у блакитну далину лісів, заслухався хором весняного птаства» [1, с. 31].

Якщо любов до рослинного світу – неодмінна риса українського виховного ідеалу, а заквітчаний двір – важлива складова взірцевої селянської садиби, то великоруси не лише не виявляли до природи любові, але й, як зазначав М. Костомаров, мали «якусь ненависть до рослин», іноді навіть вирубували «дерева біля своїх домів, препогано збудованих, гадаючи, що через дерева будинок не має гарного вигляду» [1, с. 31].

Відмінності національних виховних ідеалів формували й різне ставлення етносів до природного середовища: у ставленні «великорусів» до природи здебільшого переважала матеріалістична сторона, і праця «на землі» цікавила їх швидше з точки зору певної вигоди, а в «малорусів» домінувала сторона духовна, й вони охоче прикрашали свої обійстя не лише квітучими садовими деревами, але й лісовими. Таким чином, змістові особливості виховного ідеалу певного етносу безпосередньо впливали не лише на формування його національного характеру, але й визначали національні особливості його ландшафту.

Багато дослідників зазначають, що після втрати державності загальноукраїнський інтелектуальний потенціал століттями зазнавав руйнівних зовнішніх утисків, в результаті яких уже в XIX ст. українці виявилися навіть менш освіченими і більш культурно відсталими, ніж інші національні меншини Російської імперії, наприклад, поляки, німці, чехи, а тому й позбавленими можливості раціонально програмувати розвиток

власного середовища. Саме тому навіть у другій половині ХІХ ст. було чимало українських господарів, які продовжували пишатися своїм патріархальним побутом і замкнутим колом натурального господарства, не будучи спроможними належним чином оцінити економічні можливості і перспективи власних природних ресурсів.

У виховному ідеалі німецьких і чеських колоністів, освітня складова якого виявилася на порядок вищою за освіченість місцевого українського народу, у ХІХ ст. земля, натомість, набувала значення важливої економічної категорії, впливовість якої виходила за межі сільськогосподарського рустикального простору, поширюючись і на фабрико-заводський урбаністичний. Відсталість економічного виховання і мислення українців трагічно вплинула на формування етнонаціональної картини економічного життя південно-західних українських земель. Дуже виразним прикладом зниження освіченості і впливовості виховного ідеалу як важливого системоформуючого антропогенного фактору є міжнаціональні економічні стосунки, описані М. Гаріним-Михайловським. «Забрели німці, – писав він, – ввічливі, тихі, у дивовижному вбранні. І багато сміялись тоді в Поліссі... Але колиці німці стали пропонувати за болота, у яких лише чорти та лісовики водяться, притягуючи до цих боліт п'яних, добродушних поліщуків, і стали давати за десятину цих боліт сто – двісті рублів, скажені гроші, то від сміху все Полісся задрижало. Продали німцям і болота і ліси та з інтересом дикунів чекали, що будуть робити німці далі. Це було давно, і тепер справа рук німців на виду: болота висушені, ліси викорчовані <...> Тісно поліщучу, задихається він <...> у залізному кільці сильного своєю культурою народу. Це вже не слабосильний поляк чи єврей» [2, с. 114-115].

У ментальності поляків рустикальний простір з романтичними садами, парками, фортецями, маєтками розглядався як особливе джерело естетичного світосприйняття й самовираження, родинної честі й гордості [3, с. 188-193]. В епоху Ренесансу мода на сади стала престижною необхідністю для всіх представників заможних класів Європи, а їх пишність і флористичне розмаїття, свого роду, – «манією». Відомо, наприклад, що англійська королева Єлизавета І посланців інших держав приймала у своєму «офіційному» саду в Уайтхоллі. І якщо для російських послів це було незвичним і сприймалось як образливе для їх високого престижу, то поляки цю європейську тенденцією зробили традицією кожної шляхетської родини.

З одного боку, любов «Людини до Природи» до змісту польського виховного ідеалу, як і до українського, увійшла як внутрішня, ментально і психологічно зумовлена потреба, а з іншого – як «добрий тон», властивий західній культурі. Зокрема, Я. Пелц зазначав, що на польську паркову культуру завжди великий вплив мали закордонні вояжі, під час яких відбувалося знайомство з новими оригінальними ідеями, що переносилися до власного краю, і традиція користуватися порадами й послугами закордонних митців. Відтак, з огляду на проєвропейський вектор розвитку польської культури та високий майновий статус її представників на території

підросійської України, цілком зрозумілою є розмаїта палітра палацо-паркових ансамблів, створених польськими магнатами-землевласниками на території Волині, Київщини і Поділля.

Особливе ставлення до землі закріплене у виховному ідеалі єврейської спільноти. На відміну від інших національних меншин Російській імперії, євреї не мали історичної батьківщини, були позбавлені права земельної власності й до певної міри особистої свободи, замкнutoї у принизливих кордонах смуги осілості. Рідна земля для них була уособленням родинного простору, територією одновірців, місцем виконання божих заповітів і спокутування земних гріхів – тобто швидше духовною категорією, яка допомагала єврейській спільноті виживати і протистояти потужним асимілятивним тенденціям XIX – початку XX ст. За висловом М. Маккавейського, у єврейському середовищі був сформований особливий ідеал людини – ідеал «законницької праведності», що сформувався в результаті подолання євреями власної духовної кризи.

Традиційні етнонаціональні відмінності у ставленні неукраїнських народів до спільної української землі, з огляду на пригнічене становище корінного українського народу, визначали й характер їх міжетнічних стосунків, які здебільшого в оцінках один одного сприймалися не як «чужі», а як «інші свої».

Аналіз філософських, історичних, історико-педагогічних та інших наукових праць і художніх творів дозволяє говорити про те, що на розвиток системи національних виховних ідеалів України важливий вплив має *геопсихологічна зумовленість її структурних компонентів*. Зв'язок між виховним ідеалом певного етносу, особливостями його психічної діяльності та навколишнім середовищем у тій чи іншій мірі простежується у працях багатьох українських дослідників: М. Костомарова, який показав залежність ландшафту від особливостей етнонаціональних ідеалів і цінностей, М. Драгоманова, який простежував зв'язок між географічним розташування країни та історією народу й рівнем його моральності, П. Чубинського, який доводив зв'язок національного характеру з природно-кліматичними умовами формування особистості, М. Драгоманова, В. Липинського та В. Яніва, котрі характер і виховний ідеал українського народу аналізували крізь призму поєднання геополітичного становища України та її унікальних кліматичних умов, М. Корфа, який підкреслював, що у змісті української школи обов'язково відобразиться «і степ, і чумак, і спека, і ховрашок, і віл», М. Максимовича, який народний календар розглядав як систему, що відтворює світоглядні уявлення, цінності й ідеали українського народу, В. Попова, який окремо виділив географічні чинники формування системи національних цінностей та ін.

М. Драгоманов наголошував, що «історія кожного народу зумовлюється географією країни, яку він займає, або інакше ґрунтом, на якому він живе», підкреслював, що щасливими є ті народи, «яким довелося зайняти землі зручні», й біда тому народу, «якому доведеться жити в країні, географічні властивості якої втягують його у стосунки складні, і справитися з ними

можна лише при високому рівні моральному». Такими народами М. Драгоманов вважав поляків, білорусів, українців і росіян. В. Щербаківський також стверджував, що «історія народу-нації – це є історія тої території, яку цей нарід займає», акцентував увагу на необхідності з'ясування того, наскільки кожен із народів, які жили на території України, «передав нам свою спадщину, свою кров, тобто фізичну й психічну структуру» [4, с. 146-147]. На геопсихологічну залежність людини і природи вказував також В. Белінський, наголошуючи, що людина має «крівну спорідненість із материком, на якому вона народилася» [5, с. 123]. Подібну ідею висловлював і М. Бердяєв, зазначаючи, що в долі Росії «величезне значення мали фактори географічні, її положення на землі, її неоглядні простори» [6, с. 59].

Варто також зазначити, що в розвитку ідеї геопсихологічної зумовленості характеру й поведінки певного етносу вагомим є внесок О. Губка, який вважав, що «могутнім фактором кристалізації національної специфіки» є весь комплекс географічних феноменів краю: «його природа, клімат, переважаюча погода, характер ландшафту, його степів, лісів, рік, озер, морів, а також могутні випромінювання його геологічних тартар, геоелектромагнітних та інших енергетичних нуртувань», а також «регіональні пульсації космосу, близьких і далеких небесних світил» [7, с. 14]. Тобто досить переконливим виглядає твердження про те, що природне середовище потужно впливає на специфіку людської вдачі, яка, у свою чергу, формує уявлення людини про ідеали її макро- і мікросвіту.

Наприклад, В. Белінський, відтворюючи узагальнюючий образ російського народу допетровської епохи, сформований у географічних, етнографічних і кліматичних умовах безкраїх російських просторів, виокремив референтні та характерні риси тогочасного росіянина – «холодний і спокійний, як сніги його вітчизни», «швидкий і грізний, як небесний грім його короткого палючого літа», «хвацький і розгульний, як заметілі й негоди його зим», «тямущий, кмітливий, лукавий, як кішка», «незграбний і ледачий, як ведмідь його непрохідних нетрів», який ніколи «не схиляв коліна перед жінкою», вимагаючи від неї «рабської покори, а не солодкої взаємності», мав горду і дику силу, що прагла буйних ігор та звитязного полювання, могутню, холодну й залізну душу, яку збуджували лише війна та криваве роздолля битв [8, с. 63-64].

М. Бердяєв так само зосереджував увагу на вивченні влади простору над душею людини й характером народу. На його думку, російському народові легше давалося приєднання нових просторів, аніж їх організація та впорядкування в межах найбільшої в світі держави, охорона та підтримання порядку в якій відбирали левову частину сил народу, виснажували його сили, заважали відчувати радість. Відтак, безмежні російські простори не просто сформували певний ідеал російської людини, але й визначили її ставлення до своєї землі. М. Бердяєв писав, що російська душа «пригнічена неозорими російськими полями», «тоне й розчиняється в цій неозорості», «прибита розлогістю, вона не бачить меж, і ця безмежність не звільняє, а уярмлює»,

провокуючи формування лінощів, безтурботності, брак ініціативи, нерозвиненість відповідальності за цей неосяжний простір [6, с. 59-61].

У праці «Психологія українського народу» О. Губко розміри, розлогість чи мініатюрність території, на якій проживає певний етнос називав каталізаторами особливостей національного психічного складу. Він наголошував на тому, що історія Російської імперії є класичною ілюстрацією положення про те, що «не може бути вільним народ, який уярмлює інші народи». Саме це, на його переконання, відбулося з російськими колонізаторами, які «відхопили надто великий шмат земної кулі і не можуть дати йому ради». Натомість, на думку дослідника, окрім оптимальних розмірів українських земель, які «не настільки великі, щоб людина губилася в них, однак достатньо розлогі, аби українська душа розкошувала й розпросторювалася вусібіч», непересічне значення у процесі формування національних ідеалів відіграли також «невимовна краса українського ландшафту» та «оксамитова ласкавість нашого клімату», що зумовили «органічне, заглиблено-філософське, трепетно-художницьке злиття людини з навколишньою розкішною і ніби теж одухотвореною, осмисленою природою», створили «дивовижний аромат душевного світу українця», виплекали особливий український ідеал, що є рідкісним «симбіозом лірика і мислителя» з «волячою працьовитістю і любов'ю до порядку» [7, с. ].

Тези про геопсихологічну та геокультурну зумовленість українського національного духу логічно витікають із філософських узагальнень Г. Сковороди про досягнення людиною гармонії її душі (мікросвіту) й природи (макросвіту) через «сродну працю». Мають вони також багато спільного з педагогічними переконаннями К. Ушинського, який наголошував, що особливий «тип малоросійської рівнини» з її світлим спокійним ландшафтом, розпростертим під жарким, але не палючим сонцем, «відбиває у собі, як у дзеркалі, всю душу первісного слов'янина», в ідеалі якого міцно вкоренилися: пристрасть до землі і нестримна схильність до землеробства, «спокійна й повільно діяльна натура», «світлий прямий характер», домашній спосіб осілого життя, сповнений «найніжніших душевних порухів», спокійна свобода та відстороненість від усіляких політичних бур і клопотів, «мирні патріархальні чесноти, величезний спокій, добрий, однак влучний гумор над усіма хвилюваннями життя, душевна гостинність, надзвичайна люб'язність і трохи філософських лінощів», а також потенційна здатність до активного руху, зумовлена внутрішнім прагненням до розширення свого світлого горизонту [9, с. 107-108].

Проте, на переконання багатьох українських учених і дослідників, український ідеал, сформований у винятково сприятливих географічних, геофізичних і ландшафтних умовах, має свою «тінь», що може виявлятися через схильність до індивідуалізму, громадську млявість й державницьку апатію, які, за висловом В. Липинського, приводили до «деградації громадських інстинктів» і втрати державності. З іншого боку, існують думки про те, що саме діалектична нерозривність існування ідеалу й анти-ідеалу, що виявлялася у трансформаціях їх дієвості та впливовості, забезпечила

здатність українського народу виживати в умовах багатовікової бездержавності. О. Губко, наприклад, зазначав, що лише усвідомивши марність чи неможливість продовження боротьби, Україна «впадала в державницький колапс», імітувала «оманливу покору» чи вдавалася до «позірного співробітництва з окупантами», саме в такий спосіб зберігаючи свій люд, свою економіку, мову й культуру і вибухаючи військовим чи громадським спротивом кожного разу, коли виникала нагода [7, с. 23]. Відтак можна говорити про вагомий вплив гео-чинників на формування виховного ідеалу українського народу, однак існує також достатньо підстав для того, аби визначальним у цьому процесі вважати інтелектуальний та морально-духовний зміст виховного ідеалу українського народу.

Системі національних виховних ідеалів притаманний також *поліморфізм* – наявність у представників одного етносу різних виховних орієнтирів і цінностей. Ця характеристика більше проявлялася в етнічно й релігійно споріднених спільнотах (українська, польська, російська, чеська) і пояснювала більш інтенсивні асимілятивні зміни у їхніх виховних ідеалах порівняно з іновірними етнічними громадами (німецька, єврейська, мусульманська), які завдяки своїй соціальній інтровертованості та територіальній локальності демонстрували значно меншу поліморфічність і більшу захищеність від зовнішніх ідеологічних впливів. Однак говорити про поліморфізм національно споріднених виховних ідеалів слід досить обережно, оскільки його виявлення в межах певної етнічної родини часто супроводжувалося погіршенням міжнаціональних стосунків. Найбільше це стосується польсько-католицького середовища, яке у більшості своїй не сприймало й засуджувало зміну своїми близькими традиційних виховних орієнтирів, особливо якщо ця зміна стосувалася ключових національних цінностей. Свідчення цього можна зустріти в багатьох літературних джерелах. Дуже яскравим є, зокрема, описаний М. Чайковським факт родинного неприйняття переходу поляка на військову російську службу. Батько-поляк стріляє у власного сина, який приїхав до нього після поразки французів під Березиною, увішаний орденами на російському мундирі, зі словами «Справжній москаль! Такий москаль, що хай його чорт забере!» [10, с. 6-7].

Подібний опис зустрічаємо і у спогадах Г. Жевуського, де перехожий, зустрівши на вулиці поляка в мундирі цісаря Німецької імперії, обурено вигукує: «Як це так? Ви поляк, а німцям служите! <...> А я маю за нікчому кожного поляка, який перевиховався на німця» [11, с. 89]. Справедливо буде зазначити, що подібні осуди зміни виховних орієнтирів завжди були притаманні міжконфесійним стосункам народів-сусідів. Найбільш виразно тенденція осуду поліморфізму виховних орієнтирів виявилася ще в кінці XVII ст., коли стала активізуватися заміна властивої тогочасній людині «релігійної відкритості» на конфесіоналізацію суспільства. Поступове запровадження системного контролю Церкви над мирянами супроводжувалося активним формуванням міфів про віровідступництво (материнське прокляття, анатемування, віщування ченців-пустельників



тощо). Однак саме наявність численних фактів осуду зміни змістовності й спрямованості виховного ідеалу можна вважати прямим свідченням на користь існування поліморфізму як важливої складової системи національних виховних ідеалів.

Характерними ознаками системи національних виховних ідеалів є також її *полісистемність та поліструктурність*. З одного боку, виховний ідеал України розглядається як сукупність національних виховних систем, а відтак й ідеалів, яка пояснює особливості співіснування в одному часопросторі православного, католицького, протестантського та низки нехристиянських ідеалів виховання, українського та інших національних виховних ідеалів, державницького ідеалу російського вірнопідданого тощо. З іншого боку, усі національні виховні ідеали, підкоряючись спільним механізмам функціонування в умовах мультиетнічної та національно нетолерантної Російської імперії, різнилися, однак, змістом національних, станових, статево-вікових та інших цінностей, які визначали декомпозицію системи та утворення в її межах відповідних підструктур. Наприклад, будь-який етнос ХІХ – початку ХХ ст. функціонував відповідно до особливостей станового суспільства, а відтак мав чітку ієрархію стосунків, яка, в свою чергу, визначала поділ спільноти на відповідні страти й зумовлювала особливості ідеалів у кожному з них. Станові й майнові права визначали зміст освіти й виховання, необхідний для представника/представниці певної верстви. Якщо ідеалом вищих верств будь-якої етнічної спільноти можна вважати формування особистості, здатної не лише захищати, але й змінювати естетичний вигляд «обличчя» рідної землі (розбивати парки, формувати сади, закладати підвалини фортець і палаців), то ідеал нижчих верств, безперечно, мав більш утилітарне призначення, орієнтоване на ефективний догляд за створеними природою й людиною ландшафтами.

Важливою для етнонаціонального аспекту визначення ідеальних особистісних рис є також часова *багатовимірність розвитку системи* національних виховних ідеалів. З одного боку, певний національний виховний ідеал розглядається як складова загальної системи виховних соціальному, економічному і правовому полі Російської імперії, а з іншого, – кожна національна підсистема мала власну історію розвитку, детерміновану знаковими для певного етносу подіями і фактами. Якщо, наприклад, 1861 р. (відміна кріпацтва) безпосередньо вплинув на ідеологічні цінності й ідеали усіх етносів Російської імперії, то 1863 р. (польське повстання) у першу чергу став випробуванням для поляків Королівства Польського та Південно-Західного краю імперії, лише опосередковано впливаючи на дієвість виховних ідеалів інших народів царської Росії. Кримська війна 1853–1856 рр., в яку Російська імперія вступила під проводом ідеї «захисту православ'я», попри суперечливість своїх результатів, сприяла зміцненню дієвості російсько-православних ідеалів і водночас значно знизила впливовість виховного ідеалу кримських татар, знаменуючи ідеологічний наступ на мусульманську культуру під гаслом «більш раціональної постановки керування мусульманськими масами». На думку П. Столипіна,

імперський уряд з метою захисту «цілісності державного тіла» повинен був унеможливити таке виховання мусульман, яке неминуче призводить до шукання національних ідеалів за межами своєї держави.

Можна також вважати, що системі національних виховних ідеалів властиві *динамізм і мінливість*, оскільки очевидно, що національні виховні ідеали хоча й розвивалися в межах однієї системи, проте змінювали змістові аксіологічні акценти в залежності від актуальних інтересів етносу, демонструючи доцентрові чи відцентрові тенденції своєї дієвості. Зокрема, «пільгова» економічна політика Російської імперії щодо окремих категорій іноземних переселенців у поєднанні з відверто агресивною національною політикою часто зумовлювала вибір окремими представниками неросійських етносів (чи цілими громадами, як, зокрема, сталося з російськими чехами-гусистами, котрі прийняли православ'я) проросійського виховного вектору (доцентрова тенденція). З іншого боку, толерантна на початку ХІХ ст. національна політика царського уряду щодо російських поляків зумовила активне зростання дієвості їх національного виховного ідеалу, важливою складовою якого був пропольський державницький патріотизм, який у середині ХІХ ст. вилився в дієві заклики до відновлення самостійної польської держави у кордонах дорозділової Речі Посполитої (відцентрова тенденція).

Система національних виховних ідеалів ХІХ – початку ХХ ст., безперечно, має й особливий тип *просторово-часових внутрішніх та зовнішніх зв'язків*, оскільки зміст, структура і дієвість виховних національних ідеалів детерміновані специфікою адміністративного підпорядкування, місця в соціальній, економічній і політичній ієрархії суспільства та відповідними ідеологічними впливами сусідніх держав – історичних батьківщин національних меншин України. Наприклад, після другого розділу Речі Посполитої поляки не залишили свої землі, що увійшли до складу Російської імперії, і тривалий час продовжували підтримувати польську домінанту в освітньому, культурному і навіть адміністративному житті краю. У середині ХІХ ст., кульмінаційного з точки зору боротьби польського народу за власні національні інтереси, у деяких польських громадах Російської імперії дієвість виховного ідеалу виявилася навіть більшою, ніж у центральних районах Польщі. Підтвердженням цього може бути гасло овруцького повстання 1831 р.: «Якщо Варшава не хоче бути Варшавою, тоді нехай Варшавою стане Овруч!» [12, с. ХІV]. Пропольську державницьку орієнтацію виховного ідеалу поляків Російської імперії не змінили й гучні репресії другої половини ХІХ ст., спрямовані не лише проти референтних осіб польського повстанського руху, але й проти польської мови та культури. Навіть росіяни змушені були визнати, що роки бездержавності не змінили польської «звички не коритися долі». Земля, яку поляки вважали своєю, набувала для них сакрального священного значення. За неї, як і за віру, вони готові були і жити, і вмирати.

Дещо іншу спрямованість мала дієвість виховного ідеалу кримських татар: з огляду на відмінність релігій та військовий характер стосунків, після

включення ханського Криму до складу Російської імперії, татари, захищаючи власну віру, масово залишали рідні землі, довівши у 1917 р. хвилю мусульманської еміграції до 4 млн. осіб. У той період між землею та вірою татарський народ у більшості своїй обирав віру, яка в системі імперських аксіологічних координат наражалася на небезпеку ціннісної деформації або знищення. Як показав історичний досвід, жоден із народів, які згодом оселилися на території Криму, не мав такого ментального зв'язку з кримською землею і природою, який був притаманний кримським татарам.

Варто також зазначити, що системі національних виховних ідеалів властива певна *дискретність*. З одного боку, ця властивість виявлялася через перервність сталого розвитку національних виховних ідеалів, звичну в умовах національної залежності й підкореності. Політика царсько-російських урядів щодо організації виховання громадян неросійського походження завжди базувалася на необхідності захищати єдність імперії, у зв'язку з чим будь-які національні виховні ідеали повинні були проходити через певні ідеологічні фільтри правового поля Російської імперії. Відтак, під тиском імперських цінностей, ставлення неросійських народів до проблем землі та природи також зазнавало постійних трансформацій. Асиміляція етнічна зумовлювала й асиміляцію аксіологічну.

Здебільшого від традиційного національного ідеалу мала залишитися сама лише форма, а в змісті виокремлювалася табуйована проблематика, що не мала законного виходу через дієвість ідеалу, зумовлюючи таким чином перервність його розвитку. З іншого боку, дискретність можна тлумачити як певну територіальну й духовну відірваність виховного ідеалу національних меншин Російської імперії від національного виховного ідеалу своєї історичної Батьківщини. У наслідок цього виховні ідеали певного народу, які формувалися у правових полях різних держав практично завжди виявляли змістову несхожість, яку, з огляду на заміну чи втрату частини цінностей, можна вважати ознакою перерваного розвитку. Такими змістовими контрастами позначена, наприклад, окремішність правобережних поляків і поляків Царства Польського. Про це, зокрема, писав В. Міцкевич, наголошуючи, що в Житомирі всі роздуми про майбутнє Польщі «дуже відрізнялися від суперечок нашої еміграції в Парижі». Це ж саме підтверджував і М. Грабовський у листі до Ю. І. Крашевського, відверто зазначаючи, що у Великопольщі щодо окремішності правобережного поляка «мають дикунські уявлення». Майже тотожну думку фіксує й М. Чайковський, стверджуючи, що правобережців у Царстві Польському «мають за якийсь дикий народ, а не за поляків».

Нарешті варто наголосити на певній *умовності меж* у системі національних виховних ідеалів. Мова йде про свого роду духовні пограниччя, логічність існування яких зумовлена спільністю території, ймовірністю міжнаціональних шлюбів, багатьма схожими соціальними та ідеологічними проблемами тощо. На території України духовні перетини сфер впливу національних виховних ідеалів здійснювалися на підставі єдності загальнолюдських принципів співіснування спільнот у межах однієї держави

і відзначалися особливою толерантністю. Національні відмінності розглядалися швидше як культурно зумовлена внутрішня потреба етносів у збереженні національної самоідентичності. Зовнішні вияви референтних рис етносу (професійні й морально-етичні якості) мали слугувати його візитівкою й гарантією ефективної реалізації виробничих потреб, які забезпечували можливість відтворення продуктивних сил етнічної громади та її культурного розвитку. Проблеми, що об'єктивно виникали в процесі спільного життя й виробничої діяльності, вирішувалися завдяки кодексу дврянської/шляхетської честі, яка в той час перебувала поза національністю і закони якої «були непорушними категоріями для еліт усієї Європи». Особливість міжетнічних стосунків національних меншин України і самих українців у ХІХ – на початку ХХ ст. полягала в тому, що всі вони, з огляду на підлеглисть свого становища у складі Російської імперії, знаходилися приблизно в однакових умовах. Протиставлення «свій – чужий» на українських теренах набувало звучання бінарної опозиції лише тоді, коли з'являлася загроза цілісності існування внутрішнього духовного світу етносу.

**Висновок.** Екологічний компонент змісту виховного ідеалу (ставлення до навколишнього середовища) виявляє залежність від багатьох факторів, серед яких найбільш впливовими є: багатофакторна детермінованість (географічний простір, історичний час, соціальний устрій, адміністративна підпорядкованість, ідеологія й політика держави), *системоформуюча роль антропогенного фактору* (ставлення етносу до стилю й наслідків своєї господарської діяльності), *геопсихологічна зумовленість ідеалу* (зв'язок між виховним ідеалом певного етносу, особливостями його психічної діяльності та навколишнім середовищем), *дискретність* (перервність сталого розвитку національних виховних ідеалів), *поліморфізм* (наявність у представників одного етносу різних виховних орієнтирів та екологічних цінностей), *полісистемність та поліструктурність* (виховний ідеал держави як сукупність національних виховних ідеалів, цінності яких визначали декомпозицію системи та утворення в її межах відповідних підструктур), *багатовимірність розвитку системи* національних виховних ідеалів (національний виховний ідеал – це складова загальної системи виховних ідеалів певної держави й водночас національна підсистема з власною структурою, історією розвитку, системою ставлень людини до навколишнього середовища), *умовність меж* (існування пограничних часопросторів зі спільними екологічними цінностями) та ін.

### Література

1. Костомаров М. Дві руські народности / М. Костомаров [пер. О. Кониського; передне слово Д. Дорошенка]. – Київ–Ляйпціг : Українська накладня, 1923. – 42 с.
2. Гарин-Михайловский Н. Г. Собр. соч. : [в 5 т.] – Т. 4. – М. : Художественная литература, 1958. – 723 с.
3. Єршов В. О. Польська мемуаристична література Правобережної України доби романтизму / В. О. Єршов. – Житомир : Полісся, 2010. – 454 с.

4. Украинский вопрос в его историческом освещении (М. П. Драгоманов. Историческая Польша и великорусская демократия) // Киевская старина. – 1905. – Т. ХСІ. – № 11–12. – С. 143–172.
5. Белинский В. Г. Собр. соч. : [в 9 т.] / В. Г. Белинский. – М. : Художественная литература, 1976– . – Т. 2 : Статьи, рецензии и заметки, апрель 1838 – январь 1840 / [ред. Н. К. Гей, подготов. текста В. Э. Богграда, ст. и примеч. В. Г. Березиной]. – 1977. – 631 с.
6. Бердяев Н. Судьба России. – М. : Мысль, 1990. – 207 с.
7. Губко О. Психологія українського народу : [в 4 кн.] / О. Губко. – К. : Видавець С. Наливайко, 2010– . – Кн. 1 : Психологічний склад праукраїнської народності. – 2010. – 504 с.
8. Белинский В. Г. Собр. соч. : [в 9 т.] / В. Г. Белинский. – М. : Художественная литература, 1976– . – Т. 1 : Статьи, рецензии и заметки 1834–1836 / [вступ, статья Н. К. Гея, подгот. текста В. Э. Богграда]. – 1976. – 736 с.
9. Ушинский К. Д. Сочинения : [в 11 т.] / К. Д. Ушинский. – М. : Изд. АПН РСФСР, 1948–. – Т. 1 : Ранние работы и статьи. 1846–1856 гг. / [сост. В. Я. Струминский]. – 1948. – 740 с.
10. Czajkowski M. Pamiętniki Sadyka Paszy / M. Czajkowski ; [tłumaczył na polskie A. P.]. – Lwów : Nakładem księgarni Gubrynowicza i Schmidta, 1898. – 286 s.
11. Rzewuski H. Pamiętniki Bartołomieja Michałowskiego / H. Rzewuski. – Т. 2. – Petersburg-Mohilew : Zakładem B. M. Wolffa, 1857. – 186 s.
12. Czajkowski M. Pisma. Owruczanin, powieść historyczna z roku 1812 / M. Czajkowski. – Т.4. – Lipsk : F. A. Brockhaus, 1863. – 315 s.

***Ершова Людмила Михайловна,**  
доктор педагогических наук, доцент,  
Институт профессионально-технического образования НАПН Украины*

#### ЭТНОНАЦИОНАЛЬНЫЕ ОСОБЕННОСТИ ЭКОЛОГИЧЕСКОГО КОМПОНЕНТА СОДЕРЖАНИЯ ВОСПИТАТЕЛЬНОГО ИДЕАЛА ЛИЧНОСТИ

**Аннотация.** В статье осуществлен анализ взаимосвязей среды и этноса через структурную парадигму понятия «геосистема», которая, как сложный интегрированный научный объект, имеет ряд общих структурных характеристик с системой национальных воспитательных идеалов. К ним отнесены: многофакторность развития, системообразующая роль антропогенного фактора, геопсихологическая обусловленность, полиморфизм, полисистемность, полиструктурность, временная многомерность развития системы, динамизм и изменчивость, особый тип пространственно-временных внутренних и внешних связей, повышенный уровень дифференциации, дискретность, контрастность, изменчивость территориальной структуры, условность границ и тому подобное.

**Ключевые слова:** экологическое образование, экология человека (социальная экология), экологическая психопедагогика, экологический компонент содержания воспитательного идеала, геокультурный подход, геосистема, система национальных воспитательных идеалов.

*Lyudmyla Yershova*

*Doctor of Education, Associate Professor,*

*Institute of Vocational Education NAPS of Ukraine,*

**ETHNIC AND NATIONAL CHARACTERISTICS OF THE ECOLOGICAL COMPONENT CONTENT OF PERSONALITY EDUCATIONAL IDEAL**

*Abstract.* The article analyzes the environment and the ethnos interconnections through the structural paradigm of the "geosystem" term, which, as a complex integrated scientific object, has a number of common structural characteristics with the system of national educational ideals. These include: multifactorial development, system-forming role of anthropogenic factor, geopsychological heteronomy, polymorphism, polysystem, polystructure, time multi-dimensionality of system development, dynamism and variability, special type of spatiotemporal internal and external connections, increased level of differentiation, discreteness, contrasty, the territorial structure variability, the borders conventionality, etc.

*Key words.* Ecological education, human (social) ecology, ecological pedagogic, the ecological component content of personality educational ideal, geocultural approach, geosystem, the system of national educational ideals.